„Bohemistyka" 2014, nr 1, ISSN 1642–9893

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Marie Čechová, *Řeč o řeči*. Praha: Academia 2012, 311 s. ISBN 978–80–200–2069–7.

Profesorka Marie Čechová je přední českou odbornicí v oborech lexikologie, stylistika a teorie a praxe vyučování mateřskému jazyku se zaměřením na slohovou výchovu (viz Moldanová, Balowski 2007). Je autorkou či spoluautorkou řady monografií: připomeňme alespoň její podíl na kolektivní gramatice češtiny (Čechová a kol. 1996), stylistickém kompendiu (Čechová, Krčmová, Minářová 2008) a lingvodidaktickou práci určenou učitelům mateřského jazyka (Čechová 1998; srov. recenzi Stil, 1, 2002: 391–393). Kromě nich publikovala v časopisech a konferenčních sbornících desítky dalších studií a článků. Výběr z těchto příspěvků – upravených, aktualizovaných a doplněných novou literaturou – přináší recenzovaná publikace. V centru její pozornosti jsou aktuální jevy současné komunikace a jejího osvojování. Dvaačtyřicet kapitol autorka rozdělila do dvou rozsáhlých oddílů.

První oddíl (*Řeč v praxi*) obsahuje příspěvky řešící praktické problémy verbální komunikace. Jde zčásti o přípravné a průběžné články ke kapitolám kolektivní gramatiky, která se dočkala dalších dvou upravených a doplněných vydání (2000, 2010); oproti příslušným kapitolám jsou v recenzované publikaci jevy rozpracovány podrobněji a výklad je doplněn větším počtem příkladů. Další kapitoly reagují na aktuální jevy současné jazykové a řečové kultury.

Úvodní kapitoly zasazují téma do širšího komunikačního a stylistického rámce a soustřeďují se na vybrané problémy související s komunikačními prostředky. Vycházejí z komunikační činnosti jedince a na základě saussurovské dichotomie vymezují řeč jako individuální způsob realizace jazyka (jazykového systému): proto je popis sledovaných jevů prezentován jako vztah mezi řečovými funkcemi a jazykovými formami.

Autorka vychází z pojmu komunikát jako výsledku komunikace. Jde o kohezní sémiotický útvar, který je produktem komunikační aktivity více osob. Text (textura) je strukturou komunikátu. Základní (řečovou) jednotkou komunikátu je výpověď, základní (jazykovou) formou textu je věta (popř. větný ekvivalent), tj. větný vzorec realizovaný v komunikaci tak, že do vztahů vstupují pojmenování vyjadřovaná slovy. Slovo je základní lexikální jazyková jednotka, která je vyjádřena pojmenováním (komunikační jednotkou), tj. aktem řečové činnosti. Užití základních termínů respektuje výsledky současné bohemistiky, částečně se však odlišuje od tradičního pohledu české lingvistiky na jazykové a řečové jevy, zejména na vztahy komunikát – text a pojmenování – slovo: tyto dvojice jsou některými českými gramatikami považovány za synonyma.

Styl bývá charakterizován jako jev komunikační (řečový). Podle autorky má však také systémový charakter. Toto tvrzení dokládá na existenci stylových norem, objektivních stylů, stylových typů a vrstev.

V dalších kapitolách autorka aplikuje výše popsaný přístup na různé morfologické, lexikální a syntaktické prostředky frekventované v současné české komunikaci, zároveň tvůrčím způsobem rozvíjí metodologii funkční stylistiky, jak ji vypracoval Pražský lingvistický kroužek a rozvinuli Karel Hausenblas, Alois Jedlička, Milan Jelínek aj. M. Čechová vychází z vlastních výzkumů a pozorování a sleduje, jak mluvčí při verbální komunikaci aplikují znalost a chápání systémových jazykových jevů na konkrétní řečovou situaci a jak ve své řečové činnosti realizují prostředky jazykového systému. Proces vsazuje do situačního kontextu a rozebírá jeho proměny v posledních desetiletích. Ukazuje, jak je řečové chování ovlivněno společenským kontextem a jeho globalizací (např. módní vlivy ve výběru výrazových prostředků), jak kalkování – zejména vlivem anglických komunikátů – podporuje změny v užívání vybraných syntagmat (předložková spojení) a jak jsou tyto proměny dále posilovány moderními masmédii. Společenské změny se promítají také do užívání chrématonym (např. názvy firem a cestovních agentur): kapitoly rozebírají jejich formu, motivaci vzniku, ale také pragmatickou dimenzi (vyvolat pozornost, zaujmout potenciální příjemce apod.). Autorce nejde o vyčerpávající popis jevů, ale o postižení hlavních faktorů, které ovlivňují dynamiku současné slovní zásoby.

Vývojový pohled na vztah mezi řečovým chováním a jazykovou formou přináší kapitola o dětském prožívání řeči. Zabývá se tím, jak děti vnímané zvuky intelektualizují a poté lexikalizují. Na konkrétních příkladech popisuje, jak děti nově osvojovaná pojmenování začleňují do schémat, která už mají vytvořeny, nebo jak je přetvářejí do nových schémat a ta přizpůsobují svému jazykovému obrazu světa. Výsledky výzkumu potvrzují, že dítě si osvojuje řeč nejen mechanickým napodobování, ale také záměrným úsilím vědomě se zmocnit vyjadřovacích struktur a pochopit smysl slyšené řeči.

Z frekventovaných komunikačních strategií je v publikaci připomenut humor. Autorka rekapituluje jeho různá pojetí a soustřeďuje se na humor inkluzivní, který posiluje kontakt mezi komunikanty, i exkluzivní (satira), který komunikanty rozděluje do protikladných skupin, a jejich důsledky pro průběh komunikace. Popisuje funkci humoru ve vybraných komunikačních sférách (rodinná, mediální, edukační) a jeho verbální vyjádření. Opomenuty nejsou ani neverbální reakce na humor (smích).

Vzájemný vztah mezi komunikanty odráží také výběr slovesné kategorie osoby a její verbální vyjádření. Ta signalizují vlastní kategorizaci mluvčího a jeho vztah ke komunikačnímu partnerovi (např. zdvořilost, nadřazenost, posílení či oslabení přímého kontaktu aj.). Autorka tyto strategie ilustruje na materiálu z různých komunikačních situací, a to z veřejné sféry, soukromé komunikace i na odrazu reálné komunikace a výrazových prostředků v uměleckých textech.

Osm kapitol druhé části prvního oddílu se zabývá frazeologií a jejím uplatněním v produkci i percepci řeči. České lingvistické a etnografické práce se liší ve vymezení předmětu frazeologie i v definicích frazémů a jejich klasifikaci. Frazém je nejčastěji definován jako ustálené složené pojmenování (pojmenovávací jednotka), v němž alespoň jeden z prvků má jedinečnou funkci a význam samostatných slov je oslaben nebo zrušen, tj. význam celého spojení není přímo odvoditelný z významu jednotlivých prvků.

Z široké škály frazeologických témat se autorka v monografii zaměřila na dvě opomíjené oblasti – proces osvojování frazémů dětmi a odraz frazeologie v řečové činnosti mládeže. Soustřeďuje se hlavně na tradiční (lidové) frazémy – přirovnání, pořekadla, přísloví, pranostiky a rčení, které jsou využívány v početných českých mediálních komunikátech, např. v reklamě (srov. Čmejrková 2000). Na základě longitudiálního výzkumu, který uskutečnila v první polovině 80. let 20. století a na počátku 21. století, sleduje proces percepce a interpretace obrazných pojmenování, schopnost metaforického myšlení člověka a schopnost mluvčího kategorizovat okolní svět. Výzkum zároveň postihuje i různé faktory, které dětskou interpretaci frazémů determinují: věk a vzdělání respondenta, ale také strukturně gramatické, sémantické a pragmatické aspekty frazémů.

Autorka sleduje také fungování kulturní frazeologie, která je součástí kulturní historie a kulturního dědictví národa (biblické frazémy, ustálená obrazná spojení antického původu, okřídlená slova apod.). Jejich percepce je výrazně ovlivněna kulturně-historickými znalostmi příjemce. Kapitoly zdůrazňují potřebu začlenit základní frazeologické poznatky do školské výuky: dochází k obohacování slovní zásoby žáků a studentů, posiluje mezioborové propojení výuky a přispívá k poznání národních tradic. Potvrzuje to i závěrečná kapitola o tom, jak frazeologie odráží českou kulturu a její hodnocení: některé frazémy vznikly jako přímá reakce na historické události, jiné jsou výsledkem volných asociací či aluzí.

Frazém lze chápat také jako kondenzované vyjádření specifické komunikační situace, v níž se mluvčí obrací ke komunikačnímu partnerovi s určitým záměrem. Na rozboru vybraných pranostik autorka ilustruje, jak se v jejich formulaci odráží ilokuce mluvčího (konstatování, rada, rozkaz aj.). Zároveň ukazuje i na prolínání řečových prvků z různých variet češtiny.

Výzkum popírá nedoložená tvrzení o úpadku frazeologie. Dokumentuje, že starší frazeologické jednotky sice postupně ustupují, zejména ty s mizejícími dobovými skutečnostmi nebo archaickými řečovými výrazy, avšak dochází k obměně frazémů již existujících a vznikají nové frazémy. Setkáváme se také s jejich různými aktualizacemi, změnami sémantickými (např. dovětky, záměna složek frazémů), syntaktickými (kontaminace, křížení dvou frazémů) apod. Variantnost frazémů je projevem synchronní vývojové dynamiky české frazeologie (srov. též Čechová 2007). Dodejme, že výsledky svých výzkumů frazeologie začlenila M. Čechová do učebnic českého jazyka pro základní a střední školy.

Druhý oddíl (*Osvojování řeči a jazyka*) se zabývá vybranými problémy osvojování řečových a odpovídajících jazykových jevů ve školní komunikační sféře, tedy při vědomém institucionalizovaném učení. Úvodní kapitola začleňuje edukační proces do širšího komunikačního rámce a akcentuje zejména komunikační cíl. Školská komunikace je vystavena komunikačním šumům, které mohou vyústit v nedorozumění, tj. mylné pochopení informace, a neporozumění, v němž příjemce nepochopí komunikační záměr mluvčího.

Značná pozornost je v oddílu zaměřena na roli učitele v edukačním procesu, na jeho podíl v rozvoji komunikační a sociální kompetence žáků a tím na jejich komunikačních a studijních výsledcích. Při školní komunikaci jde hlavně o předání informace, důležitá je také kontaktová složka procesu – empatie. Autorka sleduje některé komunikační bariéry, které učitel nezáměrně i záměrně vytváří (odborná a komunikační nekompetentnost, emocionální chování aj.), a jejich překonávání. Poukazuje i na využití některých komunikačních strategií (humor) a výchovných metod, které pozitivně edukační proces ovlivňují a tím posilují jeho efektivitu.

Zvláštní kapitola je věnována fungování některých genderových stereotypů a specifickým rysům mužské a ženské komunikační kompetence: právě v období dospívání si žáci osvojují mužské a ženské sociální role. Autorčin výzkum ukazuje, že učitelé preferují a žáci od nich očekávají profesní rysy, zatímco učitelky zdůrazňují zejména empatii, a upozorňuje i na sexuální podtext školní komunikace. Zároveň poukazuje na skutečnost, že v současné české škole převládá ženský způsob komunikačního jednání a ten může znevýhodňovat chlapce. Závěry uvedené v kapitole jsou o to závažnější, že vliv feminizace českého školství na mladou populaci dosud zkoumán nebyl.

Autorka zdůrazňuje potřebu soustavného celoživotního vzdělávání učitelů. Prezentuje koncepci systému učitelského vzdělávání, který by zajistil kvalitní výuku mateřského jazyka na všech stupních školy.

Z hlediska žáků a studentů autorka sleduje jejich předpoklady pro osvojení poznatků z českého jazyka a obtíže, které proces doprovázejí. Akcentuje nutnost rozvíjet žákovo myšlení iniciací různých myšlenkových operací, poukazuje i na problémy školské jazykovědné terminologie a její vztah k odborné lingvistické terminologii.

Příliv cizinců do České republiky od počátku 90. let 20. století vyvolal potřebu zabývat se jejich výukou češtiny. Proto autorka několik kapitol věnuje osvojování češtiny cizinci, jejich schopnosti percepce mluvených a psaných komunikátů a jednotlivým fázím osvojování si českého jazyka. Odlišuje interdisciplinární obor Čeština jako cizí jazyk, jímž rozumí přípravu českého rodilého mluvčího pro výuku svého rodného jazyka jako jazyka cílového, a obor Čeština pro cizince, tj. výuku češtiny pro cizince. V centru pozornosti je začlenění žáka-imigranta do vyučování. Zajímavé závěry přináší kapitola věnovaná pohledu na češtinu ze zorného úhlu cizinců.

Závěr oddílu tvoří medailony vybraných lingvistů a lingvodidaktiků, kteří ve své pedagogické činnosti spojili profesní kvality odborné i učitelské. Zahrnuje především ty osobnosti, jimž dosud nebyla věnována pozornost, popř. jen okrajová, cenné jsou kapitoly postihující význam osobností z krajových univerzit.

Autorka v úvodu uvádí, že shromážděné studie vznikly v průběhu minulých 35 let. Nejstarší studie pochází z roku 1975, dalších pět z 80. let a sedm z 90. let. Plné dvě třetiny kapitol vznikly v posledních deseti letech. Vhodně tak doplňují a dále rozpracovávají témata prezentovaná v předchozích monografiích.

Publikaci určenou širšímu okruhu čtenářů – učitelům, studentům a publicistům – doplňuje věcný a jmenný rejstřík. Práce je důstojným připomenutím autorčina významného životního jubilea.

Literatura

Čechová M., 1998, *Komunikační a slohová výchova*. – Praha: ISV.

Čechová M., 2007, *Stylový charakter frazeologie*. „Styl" [Beograd] 6, s. 203–207.

Čechová M. a kol., 1996, *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV.

Čechová M., Krčmová M., Minářová E., 2008, *Současná stylistika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Čmejrková S., 2000, *Reklama v češtině, čeština v reklamě*. Praha: Leda.

Moldanová D., Balowski M. (eds.), 2007, *Co všechno slovo znamená. Sborník příspěvků věnovaných profesorce PhDr. Marii Čechové, DrSc.* Ústí nad Labem: PdF Univerzity J. E. Purkyně.

Jiří Zeman, Hradec Králové